

CUMHURİYET'İN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR KÖYE VE KÖYLÜYE YÖNELİK OLARAK İZLENEN POLİTİKALAR*

Sabrina Kayıkcı**

Giriş

Bu çalışmanın konusunu oluşturan köy, bilindiği gibi, 1924 yılında yürürlüğe giren 442 sayılı Köy Kanunu temelinde yönetsel varlık kazanmış bir kırsal yerleşme türüdür. Köy muhtarlıklarına tüzel kişilik verilen 442 sayılı Köy Kanunu'nun 1. ve 7. maddesi ile köyün tanımlandığı görülmektedir. Köy Kanunu'nun 1. maddesine göre, “nüfusu 2000'den aşağı olan yurlara köy denir; 7. maddesine göre ise, köy bir yerden bir yere götürülebilen veya götürülemeyen mallara sahip olan ve işbu kanun ile kendisine verilen işleri yapan başlı başına bir varlıktır. Buna (şahsı manevi) denir.” Günümüzde 35.000 köy muhtarlığı bulunmaktadır. Ancak hem köy muhtarlığı sayısı, hem de burada yaşayan nüfus sayısı sürekli olarak azalmaktadır. 1997 yılında ülke nüfusunun % 22.34'ü köy muhtarlığı yönetiminde yaşamaktadır.¹ Oysa Cumhuriyet kurulduğu sırada Türkiye'nin toplam nüfusu 13.6 milyon iken bu nüfusun 10.3 milyonu köylerde yaşamaktaydı.²

Kentlerde karşılaşılan sorunlardan büyük bir bölümünün çözümünün köylerde yattığı söylenebilir. Kentleşme süreci, kırsal alanda³ başlayıp kentlere doğru uzanan bir sürekliliği anlatır. Kentleşme, kentlerin kendi sınırları dışına taşarak kırsal yörelerin gelişme biçimini etkilemektedir.⁴ Kırsal alanda yaşanan yerleşme ve çevre sorunlarının yanısıra ekonomik ve toplumsal sorunlar da bulunmaktadır. Bu nedenle, köye yönelik politikaların saptanmasında bir yandan yüksek göç eğiliminin, öte yandan da bunu doğuran ekonomik kökenli nedenlerin dikkate alınması gerekir.⁵

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren köye ve köylüye yönelik politikalar incelendiği zaman görülmektedir ki 1930'lu yıllarda Toprak Mahsülleri Ofisi'nin, Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatiflerinin kurulmasından, 1940'lı yıllarda Zirai Donatım Kurumunun devreye sokulmasına ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar; 1950'li yıllarda tarımsal destekleme politikasının yaygınlaştırılmasından 1960'lı yılların sonundan itibaren traktör kullanımını yaygınlaştıran politikalara kadar; 1970'li yıllarda tarımda destekleme politikasının geliştirilmesine kadar, yeni kurumlaşmalar ve politikalar gündemden hiç düşmemiştir. Köy yolları ve anayolların yapımı, köylerin elektrikleendirilmesi, sulama için baraj ve su kanallarının yapılması altyapının fiziksel temelini oluştururken; köylere okul götürülmesi, tarım teknisyenleri ve mühendislerinin

* Bu makale, **Türk İdare Dergisinin** 448. sayısında yayımlanmıştır.

** Arş.Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

¹ <http://www.yerelnet.org.tr>, Erişim: 21.01.2004.

² Oya Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s. 1.

³ Kırsal alan (köylük yer), üretim etkinlikleri tarıma dayalı olan kırsal nüfusun yaşadığı ve çalıştığı alandır. Bkz. Keleş, **Kentbilim Terimleri...**, s.85. Kent dışı ile eşanlamlı olan kırsal, köylerle birlikte belli bir nüfus yoğunluğuna ulaşan kasabaları da kapsamaktadır. Cavit Orhan Tütengil, **100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yay., İstanbul, 1975, s.8.

⁴ Ruşen Keleş, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yay., İstanbul, 1994, s. 166.

⁵ Cevat Geray, “Kırsal Alanda Değişme ve Yönetim”, içinde **Yönetim Sosyolojisi**, Yay. Hazırlayan: Ömer Bozkurt, TODAİE Yay., Ankara, 1976, s. 177.

yetiştirilmesi vb. de altyapının insan temelini oluşturmuştur.⁶ Merkezi yönetimin, bu bağlamda, 1950'lere kadar köylerle ilgili önemli işler başardığı görülmektedir. Tarım ürünlerinden aşarın kaldırılması, köylüyü ağır bir vergiden kurtarmıştır. Harf devrimi, laiklik, Köy Enstitülerinin açılması, eğitim, bayındırlık ve sağlık alanındaki çalışmalar bu dönemlerdeki başarılı örnekler olarak verilebilir.⁷

1963 öncesinde olduğu gibi, 1963'te planlı kalkınma dönemine girilmesi ile de, köy ve köylü sorunları ele alınmaya devam edilmiştir. Bu doğrultuda, kalkınma planlarında, yıllık programlarda köye yönelik çeşitli yaklaşımlar öngörülmüş, önlemler geliştirilmiştir.⁸ Fakat, köye yönelik çalışmaların, köyün yapısını değiştirmeyi amaçlamaktan uzak olduğu, önerilerin daha çok konunun hizmet yönü ile ilgili olduğu, uygulamaların sistemli bir değerlendirmeye tabi tutulmadığı, çeşitli aralıklarla dile getirilmiş ve iktidar değişiklikleri ile de önemini yitirmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana, kırsal alanların dağınlığı nedeniyle, kırsal yerleşme düzeninin yarattığı olumsuzlukları gidermek amacıyla köylere yönelik "örnek köy, merkez köy, köykent" şeklinde adlandırılan bir takım öneriler getirildiği görülmektedir. Bununla birlikte, köy ve köylü sorunlarına ilişkin çalışmaların kopuk, dağınık çalışmalar olarak sürdürüldüğü söylenebilir.

Kısacası, gerek planlı dönemde gerekse daha öncesinde köye yönelik çalışmalarda eşgüdüm ve etkinliğin sağlanabildiği söylenemezse de 1980 öncesinde bir takım çabalar olmasına rağmen 1980 sonrasında gerek hükümet programlarında gerekse kalkınma planlarında köye ve köylüye yönelik köklü çalışmalar olmadığı görülmektedir. Bunun bir nedeni olarak, özelleştirme, devletin küçültülmesi, dışarıya öncelik tanınması, sanayileşme yerine dünya ekonomik sistemi içindeki işbölümü gerekleri uyarınca turizm vb. kesimlerin yardımıyla kalkınma gibi hedef ve önceliklerin, 1980 sonrasında köylü ile devletin, köy yerel yönetimleriyle merkezi yönetimin kalkınma amacıyla aralarındaki dayanışma ve etkileşimi ikinci plana itmesi gösterilebilir.⁹

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar incelenen hükümet programlarında ve kalkınma planlarında köye yönelik bazı politika ifadelerinin tekrar edildiği görülmektedir. Tarım ve toprak reformu, kooperatifleşme, tarımsal kredi politikası, "köykent, merkez köy" tarzı öneriler, pek çok resmi belgede tekrarlanan politika ifadeleridir. Bu ifadelerin sürekli tekrarlanmış olmasının da gösterdiği gibi, vaat edilen bu hususlarda çoğu kez başarı sağlanamamış, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılması gibi başarı sağlanan konular da uygulamada başarısızlıklarla sonuçlanmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze gelinceye kadar köye ve köylüye yönelik politikaların tespit edilmesine yönelik olarak yapılan bu çalışmada, bu amaç doğrultusunda, 1963 yılına kadar başka bir resmi belge bulunmaması nedeniyle hükümet programları ele alınmış, 1963 sonrasında ise hükümet programları, MEHTAP Raporu ve beş yıllık kalkınma planları incelenmiştir. Söz konusu metinlerde ifade edilen politikaların uygulamaya geçirilip geçirilmediğine yönelik olarak da ilgili literatür taranmıştır. Konu başlığının da ortaya koyduğu gibi, çalışma, 1923 ve sonraki yıllar arasını kapsamaktadır.

1923 - 1960 Yılları Arasında Köye Yönelik Çalışmalar

⁶ Gülten Kazgan, "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme" içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s. 31.

⁷ Ruşen Keleş, **Yerinden Yönetim ...**, s.155.

⁸ Cevat Geray, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, TODAİE Yay., Ankara, 1974, s. 14.

⁹ Ruşen Keleş, **Yerinden Yönetim...**, s.156.

Cumhuriyet hükümetlerinin daha ilk yıllardan başlayarak önemli meselelerinden biri, tarım ve köy kalkınması¹⁰ olmuştur. Bu bağlamda, 1923’de İzmir’de toplanan İktisat Kongresinde köylülerin de köy kalkınmasına yönelik talepleri alınmıştır. Kongrede köylünün sorunları, tarımsal gelişme konularıyla birlikte ele alınmış, büyük toprak sahipleri aşarın kaldırılmasını, tarımsal eğitimin sağlanmasını, Ziraat Bankası kredilerinin artırılmasını, tarımın makineleştirilmesini savunmuşlardır. Kongrede köyün sağlık sorunlarının çözümü için sağlık alanında teşkilatlanma talep edilmiş, üretimde kooperatifleşmeye gidilmesi önerilmiştir.¹¹ Ayrıca, yurt içinde saban, pulluk gibi basit makinelerin üretimi için ziraat fabrikası açılması, ziraat makineleri için lazım olan petrol ve benzinin gümrük vergisinden istisnası da çiftçilerin diğer talepleri arasındadır.¹² Kongrede çiftçilerin talepleri alınmış olmakla birlikte, tarım konusunda alınan kararlar, piyasaya yönelik üretim yapan büyük arazi sahiplerinin istekleri yönünde olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda 1925 yılında hükümet, büyük çiftçilerin İzmir Kongresinde dile getirdikleri en önemli isteklerini yerine getirerek bütçe gelirleri arasında en büyük vergi kaynağını oluşturan aşar’ı lağvetmiştir.¹³ Aşar’ın kaldırılmasının yanısıra, Ziraat Bankası sermayesi ve kredileri artırılmış, kooperatifleşme yolunda önce “İtibar-ı Zirai Birlikleri” ve 1929 yılında “Zirai Kredi Kooperatifleri” kanunları çıkarılmıştır. 1923-1934 döneminde, göçmen ve mübadillere 6 milyon dönümden fazla; topraksız ya da az topraklı çiftçiye 731 bin dönüm devlet arazisi dağıtılmıştır. Ziraat Vekaleti aracılığıyla ithal edilen makineler, Ziraat Bankası kredileriyle çiftçiye taksitle satılmıştır. Köyleri kalkındırmak için 1937 yılında hazırlanan kanun tasarısı, dağınık köylerin birleştirilmesini öngörmekteydi. Köy sayısı azaltılacak, kurulacak “köy birlikleri”ne devlet gerekli hizmetleri götürecekti. Köy birliklerinin teknik iskeletini kurulacak binlerce kombina sağlayacak, köy birlikleri örgütlendirilecekti. İnönü, kombinalar için şunları söylemekteydi: “Nasıl kredi ve istihlak kooperatifleri kurulmuşsa, istihsalin tanzim ve teşkili için de planlı ve işbirlikli bir çalışma devresine girmek böylece lazımdır. Yeni aletlerle, harman makineleri, sürme ve sulama tertipleri ile planlı olarak tanzim edilmiş bulunan zirai kombinalar vücuda getirmek istiyoruz...” İnönü’nün önem verdiği bu zirai kombinaların, köylerin birleştirilmesi, toprak reformu ve Köy Enstitüleri ile birlikte tarımda köklü bir hareketin temelleri olduğu söylenebilir. Ayrıca 1937 yılında Ziraat Bankasının daha geniş olanaklara kavuşturularak anonim şirket olmaktan çıkarılıp iktisadi devlet teşekkülü haline getirilmesi, 1935 yılında tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin ve 1938 yılında Toprak Ofisinin kurulması, sulama çalışmalarının geliştirilip Anadolu’nun on iki su bölgesine ayrılarak Devlet Su İşlerinin temellerinin atılması ve ormanların devletleştirilmesi, tarımdaki bu köklü hareketi tamamlamaktadır. Fakat, 1937’de planlanan bu hareket, 1945 yılına kadar sürmüşse de köylülere çağdaş uygarlık yolu açılmamıştır. 1937’ye kadar planlanan bu çalışmalardan Köy Birlikleri projesi kağıt üzerinde kalmış, Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri geniş ölçüde eşraf ve tefeci tüccar çıkarları ile bağdaşan kuruluşlar olmuş, hiçbir zaman gerçek kooperatifler birliği haline gelmemiştir. Üretim kooperatiflerine yönelinememiş, köy kalkınmasının ve tarımı modernleştirmenin temel dayanaklarından biri sayılan kombinalar, devletin büyük çiftçiler hesabına traktör işletmesinden ibaret kalmıştır.

¹⁰ Kırsal gelişme (köy kalkınması), kırsal alanların daha bayındır duruma getirilmesi, kamu işgöörülerinin tümleştirilmesi ve köylerde yaşayan insanların gelirlerinin artırılması için her düzeyde alınan önlemler ve kapsamlı tasarılarla kırsal alanlarda sağlanan değişimdir. Bkz. Ruşen Keleş, **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, İmge Yay., Ankara, 1998, s.85.

¹¹ Cevat Geray, **Planlı Dönemde ...**, s.7.

¹² Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923** (Haberler- Belgeler – Yorumlar) Sermaye Piyasası Kurulu Yay. Yay. No: 59, Ankara, 1997, s. 326-338.

¹³ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2000, s. 372-373.

Köye yönelik çalışmalar arasında sürekli gündemde tutulan fakat bir türlü tam anlamıyla uygulanamayan bir düzenleme de toprak reformudur. 1929 yılında İsmet Paşa, “büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine olarak bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz”¹⁴ demektedir. 1935 yılında bu tutum değişmiş, Halk Partisi liderlerinin Türkiye’de tarımsal arazi mülkiyetinin dağılımı ve üretimin toplumsal örgütleniş biçimleri karşısında duydukları rahatsızlık geniş kapsamlı bir toprak reformu düşüncesinin giderek güç kazanmasına yol açmıştır. Halk Partisi, sözkonusu bu rahatsızlık nedeniyle 1935 yılında kabul edilen yeni Parti Programına “Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için özgür istimlak kanunları çıkarmak lüzumludur” diyen bir madde eklemiştir.¹⁵ Bununla birlikte, toprak reformu ile ilgili yapılan tartışmalarda, köylünün sermayesizliğinin büyük toprak sahipliğiyle, tefecilikle ilişkisinin dile getirilmediği görülmektedir. Toprak reformu tartışmaları sırasında büyük toprak sahiplerinin meclisteki muhalefeti güçlü bir şekilde sürmüştür. Örneğin, 1936’da İsmet Paşa’nın “Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerimizde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır” görüşüne karşı, Eskişehirli büyük toprak sahibi Emin Sazak, toprak reformu tasarısı geri alınırsa 30000 dekar toprağını devlete hibe edeceğini söyleyerek tasarıya karşı çıkmıştır.¹⁶

Atatürk de, 1936’da “Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve hiçbir suretle bölünemez bir mahiyet alması... büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lazımdır” diyerek toprak reformuna verdiği önemi ortaya koymuştur.¹⁷

Liderlerin toprak reformunu benimsemesinden sonra, 1924 Anayasasının çiftlik ağalarına milyarlar ödemesini gerektirerek toprak reformunu engelleyen hükümleri değiştirilmiştir. Toprak reformuna yasal yolun açılması amacıyla 1924 Anayasası’nda 1937 yılında yapılan değişiklikle, 1924 Anayasası, piyasa değerine göre peşin ödeme koşulu aranmadan, “çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları devlet tarafından idare etmek için” uygulanabilecek kamulaştırma eylemlerine açık bir hale getirilmiştir. Atatürk 1937 yılında, toprak reformunun temel hedeflerinin a) memlekette topraksız çiftçi bırakmamak, b) bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünmesine izin vermemek ve c) büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu bölgelerin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlandırmak olacağını açıklamış ve bu hedefler, Ekim 1937’de kurulan Celal Bayar hükümetinin programına olduğu gibi alınmıştır. Toprak reformu ile ilgili çalışmalar savaş yıllarında da sürdürülmüştür. Hükümet, 1945 yılının Mayıs ayında “çiftçiye toprak dağıtılması ve çiftçi ocakları kurulması hakkındaki kanun tasarısı”nı Meclise sunmuştur. Tasarıya göre, hazine arazileri ile kamulaştırılacak olan özel araziler, topraksız köylülere dağıtılacaktı. Tek parti döneminin en uzun, en sert tartışmaları, sözkonusu Kanunun mecliste görüşülmesi sırasında geçmiştir.¹⁸ Mayıs 1945’te Meclis’e sunulan tasarı, Haziran 1945’te, 17. maddeyle¹⁹ birlikte

¹⁴ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969, s. 229-234.

¹⁵ Tezel, **a.g.e.**, s. 379.

¹⁶ Oya Köymen, “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve ...”, s. 12.

¹⁷ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 234.

¹⁸ Tezel, **a.g.e.**, s. 381-385.

¹⁹ 17. maddeye göre, “Topraksız veya az topraklı ortakçılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi... dağıtmaya esas tutulan miktarın... üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz”. Çiftçiyi topraklandırma, hazineye ait toprakların dağıtılmasından öteye geçememiştir. Özel mülkiyette bulunan

kabul edilerek kanunlaşmıştır. Ne var ki, büyük arazi mülklerinin tasfiyesine yönelik uygulama, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile başlatılamamıştır. Nitekim bu kanunla, 17. maddeye rağmen, özel mülkiyette olan çok az miktarda arazi dağıtılabilmektedir. Nihayet 1950 seçimlerinden önce, Toprak Kanununu işlemez hale getiren ve 17. maddeyi kaldıran bir tasarıyla, Toprak Kanununda değişiklik yapılarak, dağıtılacak toprak, **hazine ve vakıf arazisiyle** sınırlandırılmıştır.²⁰

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, küçük çiftçiye tam anlamıyla büyük toprakların dağıtımını sağlayamamış fakat söz konusu kanun, önemli siyasi sonuçlar doğurmuştur. Öyle ki, Adnan Menderes, Emin Sazak gibi büyük toprak sahipleri Halk Partisi'nden ayrılarak, yönetimin diğer muhalifleriyle birlikte, Demokrat Parti'nin kuruluşuna öncülük etmişlerdir. Bununla birlikte, 1945'te CHP'nin yöneticileri, büyük arazi sahiplerinin kırsal oyların yönlenmesinde büyük etkisi olacağı kaygısına kapılması sonucunda bir yandan sanayici ve işadamları ile ilişkilerini düzeltmeye çalışırken öte yandan büyük arazi sahipleri üstünde Toprak Kanunu tartışmalarının bıraktığı izleri silmeye yönelmişlerdir. 1947 yılına gelindiğinde ise büyük arazi mülklerinin kamulaştırılması ile ilgili siyasi isteğin tamamen ortadan kalktığı söylenebilir. Böylelikle, Cumhuriyet'in ilk yıllarında köycülük²¹ hareketinin merkezinde küçük üretici köylüyü kaldırmak yatarken İkinci Dünya Savaşı'nın ardından CHP'de büyük toprak sahipleri daha etkin rol oynamaya başlamıştır denilebilir. Bunun sonucu olarak "köye doğru" politikası artık büyük toprak sahiplerinin istediği yönde yeni bir boyut kazanmış, ilk yıllardaki, köy sorununun bir bütün olduğu düşüncesinden hareketle köylüyü kültürel, ekonomik, sosyal ve sağlık açısından donatmayı amaçlayan, topraksız köylüyü toprak sahibi yapmayı hedefleyen ve küçük üretici köylüleri destekleyen politikalar yerine artık büyük toprak sahiplerinin yönetimde etkin olduğu yeni bir dönem başlamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık tek parti iktidarı son bulurken artık köy ve köylü sorunları da yeni iktidar partisi tarafından çok farklı boyutlarıyla algılanmaya başlamıştır.²²

Cumhuriyet döneminde köye ve köylüye yönelik olarak yapılan düzenlemelerden bir başkası da Köy Enstitüleridir. 17 Nisan 1940 tarihinde TBMM'nin kabul ettiği 3803 sayılı kanun ile Köy Enstitülerinin açılması düzenlenmiştir. Bu kanunun 1. maddesine göre, "köy öğretmeni ve köy yararına diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere, ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde, Maarif Vekilliği'nce Köy Enstitüleri açılır"²³. İnönü'nün, 1946 Ekim'inde yaptığı bir konuşmada "Bütün siyasi ve askeri hayatımdaki vazifelerin hiçbirini kaale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri, köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir" görüşünü ileri sürmesi O'nun Köy Enstitülerine verdiği önemi ortaya koymaktadır.²⁴ 3803 sayılı kanun ile kurulması

topraklar üzerinde öteden beri ortakçı, kiracı ya da tarım işçisi olarak çalışanlara bu toprakların dağıtılması yoluna hemen hiç gidilmemiştir. Bkz. Muzaffer Sencer, "Toprak reformu çabaları ve Tartışmaları" **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s.22-25.

²⁰ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 237.

²¹ Köy kalkınmasının, ülkenin kalkınmasında temel ve başlangıç olduğu görüşünü savunan çabalardan "köycülük" adını alan bir akım doğmuştur. Cumhuriyet döneminde "köycülük", halkçılığın köye ve köy sorunlarına yönelik bir türü olarak tanımlanabilir. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, "Köycülük Üzerine" **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s.199.

²² Türkan Çetin, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi" **75 Yılda Köylerden Şehirlere** içinde, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s. 230.

²³ 3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu, R.G. Tarihi: 22.04.1940, R.G. Sayı: 4491. Köy Enstitüleri için tasarlanan plana göre 20 yıl içinde okulsuz köy kalmayacak ve Cumhuriyet rejiminin Türkiye'ye getirdiği yenilikler en uzaktaki yerleşim birimlerine kadar ulaştırılacaktı. Daha önceki köycülük akım ve projelerinden farklı olarak, Köy Enstitüleri projesi, köyü kendi içinden çıkacak öncülerle kaldırmayı amaçlıyordu. Bu, bir yanıyla bir eğitim projesi, öte yanıyla bir ekonomik projeydi. 1946 yılında ise Köy Enstitüleri uygulaması fiilen sona ermiştir. Bkz. Türkan Çetin, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları...", s.230.

²⁴ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 238-239.

öngörülen Köy Enstitüleri öncülüğünde, gerçekçi bir tutumla köyden ve köy insanından yola çıkılmış, yeni bir aydın kuşağı yaratılmasına çalışılmıştır.²⁵

Köy Enstitüsü köycülüğünün iki sonucu olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, fikir ve sanat alanındaki haklı yerlerini alan köylü aydınlar kuşağının ortaya çıkması, diğeri de sadece eğitim yolu ile köyün kalkındırılmasının istenilen olumlu sonucu vermemiş olmasıdır. Bununla birlikte, Cumhuriyet döneminde, köye en sistemli yaklaşımın, eğitim alanında, özellikle Köy Enstitüleri hareketiyle olduğu söylenebilir. Enstitüler, köy çocukları için fırsat eşitliği sağlamış olmalarına, çevrenin ekonomik, kültürel hayatını etkileyen kalkınma merkezleri durumuna girmelerine rağmen bu hareket, kooperatifçilik vb. ekonomik tedbirlerle tamamlanmadığı için, tek yanlı bir kalkınma hareketi olarak kalmıştır.²⁶ Ne var ki, köy insanının canlandırılmasına ve bilinçlendirilmesine, onun özgürlüğe kavuşturulmasına karşı çıkan güçler de vardı. Yararlarına karşın Köy enstitülerinin ömrü çok uzun olmamış, bu kurumlara karşı güçlerin etkisiyle, 1947-1948 ders yılında, Köy Enstitüleri'nin beyin kadrosunu yetiştiren Yüksek Köy Enstitüleri kapatılmıştır. 1948'de öğretim programı değiştirilmiş, iş eğitimi ilkeleri kaldırılarak, Enstitüler, klasik okullar haline getirilmiştir. 1950'den sonra Demokrat Parti iktidarı zamanında ise, Köy Enstitüleri adlarıyla birlikte, büsbütün tasfiye edilmiştir.²⁷

Bu dönemde kırsal alana yönelik politikaların biçimlenmesinde etkili olan bir faktörün de 1950'lerde kalkınmada tarıma öncelik verilmesi sonucunda, Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde olağanüstü hızlı bir traktörleşme sürecinin gelişmesi ve bunun bir sonucu olarak da köylerden kentlere göç yaşanması olduğu söylenebilir.

1923 - 1960 Arası Hükümet Programlarında Köye Yönelik Politikalar

1923-1960 arasında köye ve köylüye yönelik ifadeler ilk kez Okyar Hükümeti²⁸ programında yer almış ve aşar'ın kaldırılacağı, ziraatin teşvik edileceği belirtilmiştir. Hem Okyar hem de VI. İnönü Hükümeti programında²⁹ köylüye yönelik ifadeler bulunmakla birlikte köye ve köylüye yönelik daha kapsamlı ifadelerin I. Bayar Hükümeti programında³⁰ bulunduğu görülmektedir. Nitekim Atatürk'ün 1937 yılında yaptığı konuşmadaki direktifleri³¹ I. Bayar Hükümeti programına alınmıştır. Bu programda, daha öncekilerden farklı olarak sağlık, tarım eğitimi, tarım kredi kooperatifleri ve toprak kanunu ele alınmış, topraksız çiftçi bırakmamak amacıyla işletilebilecek büyük çiftlik arazilerinin sınırlandırılacağı ve buna yönelik kanun çıkarılacağı ifade edilmiştir.

I. Saydam ve I. Saraçoğlu Hükümeti programında³² köylünün kalkındırılacağı ve topraksız köylü bırakılmayacağı belirtilmiştir.

Uzun yıllardır hükümet programlarında ifade edilen toprak kanununun çıkarılması konusuna II. Saraçoğlu Hükümeti programında³³ da yer verilmiş ve nitekim, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, II. Saraçoğlu Hükümeti döneminde çıkarılmıştır.

²⁵ Tütengil, "Köycülük Üzerine", s. 208-210.

²⁶ Geray, **Planlı Dönemde...**, s. 13.

²⁷ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 238-239.

²⁸ **Okyar Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

²⁹ **VI. İnönü Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³⁰ **I. Bayar Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³¹ Atatürk 1937 yılında, toprak reformunun temel hedeflerinin a) memlekette topraksız çiftçi bırakmamak, b) bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünmesine izin vermemek ve c) büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu bölgelerin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlandırmak olacağını açıklamıştır. Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s.381-385.

³² **I. Saydam Hükümeti Programı ve I. Saraçoğlu Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³³ **II. Saraçoğlu Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

Peker Hükümeti programında³⁴ eğitim (okul yapımı), sağlık ve tarımın teknik olarak desteklenmesi bir arada yer almış, Toprak Kanunu'nun da adaletli bir şekilde uygulanacağı söylenmiştir.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı görüşmeleri sırasındaki tartışmalar sonrası kurulan ve iktidara gelen I. Menderes Hükümeti programında³⁵ ziraate önem verileceği, zirai teknik yardımlarının gözden geçirileceği, tarımsal kredi konusunda kooperatiflere önem verileceği, köy yollarının yapılacağı ve köylünün sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya çalışılacağı ifade edilmektedir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı görüşmeleri sırasında büyük toprakların kamulaştırılarak köylüye dağıtılmasına karşı çıkan Menderes'in Hükümet programında, topraklandırma işinin daha emniyetli ve pratik usullere bağlanacağı ifadesine yer verildiği görülmektedir. Gerek I. Menderes Hükümeti gerekse II. ve III. Menderes Hükümetleri³⁶ köye ve köylüye yönelik politikalarında yol, su, elektrik, zirai teknik yardım (zirai mücadele, kimyevi gübre vb.), okul yapımı gibi teknik meselelere vurgu yapmış, daha önceki hükümetlerin özellikle İnönü'nün önem verdiği Köy Enstitülerine ise hiç değinmemiştir. Nitekim bilindiği gibi, Köy Enstitüleri, Demokrat Parti (DP) zamanında kaldırılmıştır. III. Menderes Hükümeti programı ile ilk kez ifade edilen bir husus ise, tarımın makineleşmesidir. Bilindiği gibi, Marshall Planı ile yurda çok sayıda traktör girmiş ve III. Menderes Hükümeti de tarımın makineleşmesini savunmuştur. IV. Menderes Hükümeti programında³⁷ muhtaç çiftçiye toprak dağıtımı işinin hızlandırılması gerektiği ifade edilmekte fakat, hangi toprağın kime verileceği konusunda bir açıklama yapılmamaktadır.

1960 Sonrası Köye Yönelik Çalışmalar

1960 sonrasında köye ve köylüye yönelik politikaları ortaya koyabilmek açısından bu başlık altında kalkınma planları, MEHTAP Raporu ve hükümet programları ele alınacaktır. İnceleme sırasında görülmektedir ki, toprak ve tarım reformuna ilişkin tartışmalar 1950'lerde son bulmamış, 1961'den sonra toprak ve tarım reformu ile ilgili on tasarı daha hazırlanmıştır. Nihayet 1973'te "Toprak ve Tarım Reformu"na ilişkin bir yasa çıkarılmıştır.³⁸

Kalkınma Planlarında Köye Yönelik Çalışmalar

I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) "Toplum Kalkınması":

I. Beş Yıllık Kalkınma Planında³⁹ köy kalkınması, toplum kalkınması⁴⁰ başlığı altında eşanlı olarak kullanılmıştır. Planda toplum kalkınması, çeşitli hizmet ve çalışmaların yapılması, dernek, kooperatif gibi teşkilatların kurulması ve idare ile toplulukların işbirliğinin sağlanmasını kavrayan bir çalışma olarak tanımlanmaktadır. Bunun, kitleleri eğitecek, birlikte çalışmaya yöneltecek, toplum yapısında istenen değişikliklerin gerçekleşmesini sağlayacak önemli bir kalkınma metodu olduğu ifade edilmektedir.

³⁴ **Peker Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³⁵ **I. Menderes Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³⁶ **II. Menderes Hükümeti ve III. Menderes Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³⁷ **IV. Menderes Hükümeti Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

³⁸ Geray, **Planlı Dönemde...**, s. 358.

³⁹ **I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)**, DPT Yay., Ankara.

⁴⁰ Toplum kalkınması, yerel toplulukların ekonomik, toplumsal ve ekinsel sorunlarını çözmek amacıyla giriştikleri çabaların devletçe her türlü olanaklarla desteklenmesine ve bu yönden ulusal düzeydeki kalkınma çabalarına katılmalarına dayalı eğitsel ve örgütsel süreçlerin tümüdür. **Keleş, Kentbilim Terimleri ...**, s.120. Toplum kalkınmasını köye yönelen öteki çalışmalardan ayırt eden en önemli özelliklerden biri, çalışmaların, halkın kendine yardım için giriştiği çabaların devletin olanaklarıyla desteklenmesidir. Cevat Geray, **Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik**, Tuna Yay., Ankara, 1981, s.12.

Planda, toplum kalkınması programının amacı, topluluklarda ihtiyaçları ve meseleleri tespit etmek, bunları çözmek için birleşik bir programa uygun olarak harekete geçmek, teşkilatlanmak ve bunun için yeni kaynak aramak alışkanlığını yerleştirmek olarak açıklanmıştır. Planın toplum kalkınmasının hedefleri bölümünden, uygulanması düşünülen toplum kalkınması programlarının nedeninin “iktisadi kalkınmayı sağlamak” olduğu anlaşılmaktadır. Toplum kalkınması programlarının işsizliğe çözüm getireceği planda ifade edilmektedir. Yaratılan iş hacminden daha çok nüfusun şehirlere gitmesine engel olmak amacıyla tarım bölgelerinde tarımla ilgili olmayan alanlarda iş yaratmak ve bu çalışmalara halkın katılmasını sağlamak için alınması gerekli en önemli tedbirin toplum kalkınması programlarının etkin bir şekilde uygulanması olduğu düşünülmüştür. Toplum kalkınması programlarının 1967-1977 döneminde bütün köyleri içine alacak şekilde uygulanacağı da planda ifade edilmektedir.⁴¹

İlk Beş Yıllık Kalkınma Planında, köy kalkınmasına büyük ağırlık verilmiş, toplum kalkınması kavramı çerçevesinde deneme çalışmaları başlatılmıştır. Destekli imece, gönüllülük ve yerel toplumun tümleşikliği öğelerine dayanan toplum kalkınması⁴² deneme çalışmaları için 1963 yılı programında, ilçe, bütün köyleriyle birlikte yönetsel birim olarak uygun görülmüştür. Plan döneminde Köy İşleri Bakanlığı kurulmuş, toplum kalkınması deneme çalışmaları yaygınlaştırılmışsa da gerçekte geri plana itildiği görülmektedir.⁴³ İlçenin, kırsal yörelere hizmet götüreceği temel demokratik yerel yönetim birimi olarak örgütlenmesinin uygun görülme nedenleri ilçenin, etrafındaki köylerle bir bütün oluşturması; ilçenin, halkın geleneksel bir başvurma kapısı olması ve köylünün, köyün işlerinde en etkili kişi olarak kaymakamı görmesi; ilçenin zaten il sistemi içinde merkez yönetiminin de temel hizmet birimi olması, kırsal yörelere hizmet götüren birçok birimi barındırmasıdır.⁴⁴

MEHTAP Raporu: Toplum kalkınması konusunda bu döneme denk düşen bir diğer resmi belge de MEHTAP Raporudur. MEHTAP Raporunda, mahalli toplulukların kalkınması başlığı altında toplum kalkınmasından bahsedilmektedir. Rapora göre, mahalli toplulukların kalkınması, sadece teşkilatlanmaktan ve maddi imkanlar yaratmaktan ibaret kalmayan fakat her şeyden önce eğitim yoluyla köklü bir zihniyet değişikliği sağlamak amacıyla güden bir metottur. Topluluklar kendi kaderlerini değiştirme yönünde gayretler sarfedecek, dernekler, kooperatifler, komiteler halinde örgütlenecek, bir amacın sağlanması için topluca harekete geçeceklerdir. İlçeler, MEHTAP Raporunda da halkı harekete geçirici kalkınma ve faaliyet merkezleri olarak öngörülmüştür. Rapora göre, ilçelerin, tasarlanan toplum kalkınmasının programlaştırılmasında ve uygulanmasında önemli mevkileri olacaktır.⁴⁵

II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972):

II. Beş Yıllık Kalkınma Planında köy ve köylü sorunu başlığı altında, köylülerin kalkınmanın nimetlerinden yararlanmalarının, artan gelir ve refahtan, bugüne kadar devam eden dengesizlikleri de giderici yönde ve sosyal adalet ilkesine uygun olarak pay almalarının sağlanacağı belirtilmektedir. Köye yönelen yol, su, elektrik gibi kamu hizmetlerinin, alt-yapı yatırımlarının ve sosyal nitelikteki yatırımların yurt içinde dengeli dağıtılacağı ifade edilmektedir. İstikrarlı bir fiyat politikası güdülecek, tarıma ucuz girdiler sağlanarak, etkili

⁴¹ I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), s. 101-105.

⁴² Geray, *Kırsal Türkiye’de Toplum ...*, s. 12.

⁴³ Cevat Geray, *Belediye Kurulmasında Uyulacak Ölçütler ve Yöntem*, Türk Belediyecilik Derneği-Konrad Adenauer Vakfı Yay., Ankara, 2000, s. 41.

⁴⁴ Selçuk Yalçındağ, *İlçe Özel Yönetimi (Kırsal Yörelere İçin Yeni Bir Demokratik Yerel Yönetim Birimi Denemesi)*, TODAİE Yay., 1977, s. 67-68.

⁴⁵ **MEHTAP Raporu**, TODAİE Yay., Ankara, 1966, s. 44-49.

bir kredi politikası uygulanarak köylülerin gelir seviyesinin yükseltileceği söylenmektedir. Plana göre, küçük ve orta tarım işletmelerinin ihtiyaçlarını temin ve mallarını satmak için kooperatifler şeklinde teşkilatlanmaları desteklenecek, köye götürülen hizmetlerin birbirlerini tamamlayabilmeleri amacıyla bu faaliyetlerin küçük topluluklara en yakın idare birimleri aracılığıyla programlanması sağlanacaktır. Hizmetler, halkın gönüllü katılmasını teşvik edecek yönde artırılacaktır.

Köy topluluklarının kalkınmalarına yöneltmiş tüm hizmetler arasında idari her kademedeki koordinasyonun sağlanacağı da planda yer almaktadır. Ayrıca planda, tarımda çalışan nüfusun tarım dışı sektörlere geçmesi gerektiği ifade edilmektedir.⁴⁶

Görüldüğü gibi, I. Beş Yıllık Kalkınma Planında köy kalkınmasıyla ilgili olarak öngörülen, gönüllü karşılıklı dayanışma, demokratik ve katılımcı niteliği ağır basan toplum kalkınması yöntemi yerine II. Beş Yıllık Kalkınma Planına amacı, örgütlenme biçimi, ilkeleri açık seçik belirtilmeyen “Küçük Toplum Birimlerinde Teşebbüs Gücünün Geliştirilmesi” adıyla bir bölüm eklenmiştir.⁴⁷

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1978) “Merkez Köyler”:

III. Beş Yıllık Kalkınma Planında, dağınık kırsal yerleşme dokusundan şikayet edilmektedir. Kırsal yerleşme dokusunun niteliğinin merkezi idare tarafından bu yörelere götürülen hizmetlerin, kapsam ve sınırını genişlettiği, maliyeti arttırdığı, hizmetten tüm nüfusun yararlanmasını sınırladığı için kamu tarafından bu yörelere götürülen hizmetlerin etkenliğinin azaldığı ifade edilmektedir.⁴⁸

Köy ve köylü sorunları başlığı altında, planlı dönemde, köy ihtiyaçlarının en az maliyetle ve tüme yaygın biçimde karşılanması; kırsal nüfusun milli pazar ve yaşantıyla bütünleşme sürecinin hızlandırılması ve yerleşim yapısının olumlu yönde etkilenmesinde başlıca araç olarak ortaya çıkan merkez köylerin⁴⁹ tespiti araştırmasına, DPT tarafından başlandığı ve 7000 dolayında merkez köyün oluşturulabileceği ifade edilmektedir. Mevcut toprak dağılımının, kırsal yörelerde nüfusu itici ögelerin başında geldiği ve bu toprak dağılımının tarımsal üretimin artırılmasında da önemli bir engel olduğu belirtilmektedir.

Planda, planlı kalkınma döneminde köy fiziki alt yapısının (yol, su, elektrik hizmetleri) kurulmasında önemli gelişmeler sağlandığı ifade edilmektedir. Köylerin başlıca sorunlarından olan üretimin ve ürün niteliğinin iyileştirilmesi, tarımsal kredilemenin düzenlenmesi, yeterli bir pazarlama sisteminin kurulması, kooperatifleşme gibi hizmetler ve bunlara ilişkin yatırımların yol, içme suyu, elektrik gibi tamamlayıcı hizmetlerle bir bütün olarak yürütülememesi bir sorun olarak belirmektedir.

Üçüncü planda, uzun dönemde köylünün yaşama düzeyinin yükseltilmesinin amaçlandığı söylenmekte ve bu amacın sanayileşme ile gerçekleştirileceği ifade edilmektedir.

Yine planda, başlıca niteliği dağınıklık ve sayısal çokluk olan kırsal yerleşim biçiminin bu yerleşmelere götürülen hizmetlerin kapsam ve sınırlarını genişletme maliyetini artırma gibi olumsuz etkilerini gidermek, sunulan hizmetlerden tüm köylü nüfusunun yararlanmasını sağlamak ve kırsal yerleşim düzenini geliştirmek için “Merkez Köyler”in oluşturulacağı söylenmektedir. Plana göre, hizmetlerin köye götürülmesinde öncelik

⁴⁶ II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), DPT Yay., Ankara, s. 235-236.

⁴⁷ Geray, *Belediye Kurulmasında ...*, s. 42.

⁴⁸ III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1978), DPT Yay., Ankara, s. 113.

⁴⁹ Merkezköy, küme köylerin özeğindeki bir yerleşim yeri aracılığıyla kırsal alandaki yerel topluluklara işgörü götürmeyi amaçlayan yeni bir kırsal düzenleme dizgesinin ögelerinden herbiridir. Bkz. Keleş, *Kentbilim Terimleri...*, s.106.

ekonomik amaçlı hizmetlere verilecek, diğer hizmetlerin önceliklerinin tespitinde ekonomik amaçları tamamlayıcılık gözönünde bulundurulacak, kooperatifleşme ve köyün sosyal ve ekonomik kalkınmasında halk katılımı geliştirilecektir.⁵⁰

III. Beş Yıllık Kalkınma Planında politika biçimine sokulan merkez köy yaklaşımına, ilk önce I. Beş Yıllık Kalkınma Planında değinilmiş, 1970 programında bir önlem olarak düşünülmüştür.⁵¹ Merkez köy, idarede ve yapıda değişiklikler yapmadan hizmetlerden daha çok sayıda köylünün yararlanmasına olanak sağlayacak biçimde hizmetlerin, grup köy merkezlerinde odaklaştırılması yoluyla bir verimlilik ve etkinlik sağlamayı amaçlamıştır.⁵² Dağınıklık ve sayısal çokluk özelliklerini taşıyan kırsal yerleşimden doğan sakıncaları önlemek için ileri sürülen görüşlerden biri olan “merkez köy”lerin kuruluşundaki amaç, yerleşik hizmetlerin yanısıra gezici nitelikteki kamu görevlilerinin de toplanacağı bu köyleri, çevrelerindeki köyler için bir hizmet istasyonu haline getirmektir. “Köy ihtiyaçlarının en az maliyetle ve tüme yaygın biçimde karşılanması; kırsal nüfusun milli pazar ve yaşantıyla bütünleşme sürecinin hızlandırılması ve yerleşim yapısının olumlu yönde etkilenmesinde başlıca araç olarak” düşünülen bu yeni girişimin 7000 dolaylarındaki “merkez köy”ü gerektireceği hesap edilmiştir.⁵³ Merkez köy uygulaması yalnızca hizmet ve tesislerle sınırlı tutulmuştur. Merkez köylerin, köy sorunlarının ele alınması, yerel halkın sorunlarını çözme girişkenliğini kazanması için bir toplum kalkınması ve halk eğitimi merkezi görevini de yüklenmesi düşünülmemiştir. Merkez köy yaklaşımının, yalnızca hizmet götürme işleviyle sınırlı kaldığı, yerleşme, üretim, örgütlenme, endüstrileşme açısından toplumsal ve ekonomik değişme boyutlarını içermediği söylenebilir.⁵⁴

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983) “Köykent”:

IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında planlı dönemde tarımsal amaçlı kooperatif sayısının arttığına fakat bu kooperatiflerin küçük üreticiye hizmet sunmada başarısız olduğuna değinilmektedir. Kooperatifçilik hareketine yön veren politika ilke ve yöntemlerin saptanması ve kooperatiflerin oluşturulmasında değişik kamu kuruluşlarının söz sahibi olmasının uygulamalarda farklılıklara yol açtığı ifade edilmektedir. Kooperatiflerin, kooperatif yönetimine egemen olmuş grupların çıkarına dönük yatırım projeleri yaptığı da eleştirilmektedir.⁵⁵

IV. Planda, toplum kesimleri arasındaki gelir dağılımını iyileştirmek; tarımsal gelişmeyle köylünün kalkınmasını bir tutarak ve tarımdan sanayi toplumuna köylünün katkısıyla sağlıklı bir geçişi sağlamak; köylünün kalkınma olanaklarını, üretim gücünü ve gelirini arttırmak; kırsal alanda gelişmeyi hızlandırmak ve yaşama düzeyini yükseltmek üzere kullanılacak dört araçtan bahsedilmektedir. Bu araçlar, toprak reformu, demokratik bir kooperatifleşme, köylüye dönük devlet desteği, köykentler⁵⁶ yoluyla yeni bir üretim düzeninin kurulmasıdır.

⁵⁰ III. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.857-865.

⁵¹ Geray, *Planlı Dönemde ...*, s. 252.

⁵² *Kırsal Alanlarda Göçü Önlemenin Çareleri*, Türk Belediyecilik Derneği-Konrad Adenauer Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 15.

⁵³ Tütengil, *100 Soruda ...*, s. 28.

⁵⁴ Geray, “Kırsal Alanda Değişme...”, s. 189.

⁵⁵ IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), DPT Yay., Ankara, s. 130.

⁵⁶ Köykent, 1. Kimi ülkelerde bir kırsal gelişme yöntemi olarak benimsenen ve kırsal yerleşme birimlerini, yalnız köyün görevlerini daha iyi görebilecek duruma getirmeyi değil, kentsel ve yeğnil işleyimsel işlevlerle de donatmayı, böylelikle kırsal alanda bir canlanma ve kalkınma yaratarak kentlere olan akınları azaltmayı amaçlayan bir yerleşme örneği, önerisi. 2.Ülkemizde 1970’li yılların başında CHP tarafından kamuoyuna sunulan bir kırsal gelişme yöntemi önerisi. Bkz. Keleş, *Kentbilim Terimleri...*, s.94. CHP 1973 Seçim bildirgesinde köy-kentleri şöyle ifade etmektedir: “CHP köy-kentleri, yalnız kamu hizmetlerini kırsal alanlara

Buna göre, tarımdaki toprak ve gelir adaletsizliğini gidererek toplumsal adaleti sağlayacak ve köylüyü topraksızlıktan kurtararak toprağa ve daha yüksek gelire kavuşturacak bir toprak reformu kanunun yasalaştırılacağı ifade edilmektedir. Büyük topraklılığın bir ekonomik, toplumsal ve siyasi baskı aracı olmasını engellemek amacıyla belli bir büyüklüğü aşan toprakların kamulaştırılacağı belirtilmiştir. Devletin, toprak reformu ile birlikte toprağın verimini arttırmak için gerekli altyapıyı, kamu hizmetlerini, teknolojik olanakların çoğaltılmasını sağlayacağı ve yüksek verimli, tarıma elverişli toprakların tarım dışı kullanımlar için niteliğinin değiştirilmesinin önleneyeceği de ifade edilmiştir. Böylelikle, kendi toprağına kavuşan köylülerin üretim ve pazarlama için araç gereci ucuza edinebilmeleri, ileri tarım teknolojisinden ortaklaşa yararlanabilmeleri için toprak reformu ile birlikte demokratik bir kooperatifçiliğin bir arada yürütüleceği ifade edilmiştir.

Planda, kooperatifleşme, tarımda ve kırsal alanda gelişmenin temel araçlarından biri olarak kabul edilmiş ve yaygınlaştırılacağı ifade edilmiştir. Plan ile, tarım işletmelerinin, üretim ve tüketim gereklerini kooperatifler yoluyla elde etmelerini sağlayarak tüm ürünlerin aracısız bir şekilde iç ve dış satımlara ulaştırılması amaçlanmıştır. Köylülerin artan gelirlerini tarımsal ve sınıai yatırımlarda değerlendirmesinin sağlanacağı, devlet tarafından kredi ve karşılıksız yardım ile destekleneceği, Ziraat Bankasına ise bu öngörülen kredi politikasında yönlendirici bir rol verileceği belirtilmiştir.⁵⁷

Plana göre, kırsal alanda; toprak reformu, tarımda kooperatifleşme, tarımda devlet desteği ile köylünün ekonomik ve toplumsal gelişmesi, gelişmenin bütünlüğü ilkelerine göre yönlendirilecek; altyapıların yoğunlaştığı, köylünün dağınık gücünü birleştirebildiği, örgütlediği, tarımda sınıaileştiği, tarımsal artığı üretken yatırımlara yönelttiği, geçimi için yeni iş alanları yarattığı, köylülerin benimseyeceği bir işbirliği, kamu hizmeti ve örgütlenme merkezi biçiminde kurulacak olan “Köykent”ler aynı zamanda bu gelişmenin ekonomik boyutunu oluşturacaktır. Köykentlerin, etkin gelişme ve hizmet merkezleri olacağı ifade edilen IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında, toprak reformu, kooperatifleşme ve köykentlerin eşgüdüm içinde yürütülmesi öngörülmüştür. Ayrıca, gerekli altyapıların ve kamu hizmetlerinin köylülere buldukları yerlerde yeterli düzeyde ulaşmasının köykentler düzenlemesiyle hızlandırılacağı, kırsal alanda tarıma dayalı sanayi yatırımları ve ileri teknolojiye dayalı tarım için gerekli altyapının sağlanacağı belirtilmiştir. CHP'nin savunduğu köy-kent projesi, biri Özalp'ta öbürü Bolu'nun Taşkesti Köy'ünde uygulamaya konmakla birlikte, bu proje, iktidar değişimiyle yarıda bırakılmıştır.⁵⁸

V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1984-1989) “Merkez Köy”:

V. Beş Yıllık Kalkınma Planında, köy ve şehir arasındaki altyapı ve hayat standartları farklılıklarını gidermeye yönelik olarak köye götürülen hizmetlerin arttırılacağı söylenmiştir. Köylünün refah seviyesini yükseltmek, buldukları yerde kalkınmalarını sağlamak üzere kırsal kesime götürülen sosyal ve iktisadi hizmetler arasında entegrasyon sağlanacağı, kırsal alandaki köy ve diğer yerleşim alanlarına götürülecek temel altyapı ve

daha düşük maliyetle, daha yeterli ölçüde ve daha çabuk götürmenin bir aracı olarak değil, köylüden başlayacak kalkınmanın temeli olarak da görmektedir. CHP iktidarının geliştireceği bu yerleşme birimleri, anlamda ve amaçta da tanımlamada da “merkezi köyler”den ayrılmaktadır. CHP'nin “köy-kent” terimi, köyden kente, köylülüğten kentliliğe, tarım toplumundan sanayi toplumuna düzenli ve sağlıklı biçimde geçişi tanımlamaktadır. Yerinden yönetimde köy-kentlerin, köy-kentler yönetiminde de kooperatiflerin büyük ağırlığı olacaktır.” CHP'nin köykent modeline karşı, MHP ise, “Tarım Kentleri” projesinden söz etmektedir. MHP 1973 Seçim bildirgesine göre, “her bölgenin hususiyetlerine göre 8 veya 10 köy bir ünite olarak kabul edilecek ve bunların merkezindeki köy, Tarım Kenti haline getirilecektir. Tarım Kentlerinde tarıma dayalı orta sanayi kurularak geliştirilecektir. Bkz. Tütengil, “1970'lerin Köy-Kent Projesi”, içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999, s.236-237.

⁵⁷ IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 287-288.

⁵⁸ Geray, **Kırsal Alanda Göçü ...**, s. 16.

iktisadi hizmetlerin yaygınlaştırılması ve hizmet verimliliğini temin için “Merkez Köyler”in araç olarak kullanılması sağlanacaktır deniliyor. Plana göre, köylünün kırsal kalkınmaya katılımı sağlanacak, hizmet bütünlüğünü gerçekleştirerek kırsal alanda yaşayanların gelirini arttırmak sosyal ve kültürel gelişmesine katkıda bulunarak kalkınmalarına hız kazandırmak üzere “Entegre Kırsal Kalkınma Projeleri” uygulanacaktır. Ayrıca, işletmelerin miras vb. yollarla küçülmesinin de önleneyeği ifade edilmiştir.⁵⁹

VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994):

VI. Beş Yıllık Kalkınma Planına göre, kırsal kesime dinamizm kazandırmak amacı ile “kırsal alan planlama” yaklaşımı çerçevesinde hizmetlerin ve tarıma dayalı sanayi yatırımlarının merkez köy ve kasabalara yönlendirilmesi desteklenecektir. Kırsal alanda istihdamın artırılması, gelirin çeşitlendirilmesi için yeni üretim dallarında çeşitlenme teşvik edilecek, tarım dışı ekonomik faaliyet kolları desteklenecektir. Kırsal alanda yaşayan ailelerin eğitim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi için düzenlenen yaygın eğitim programı ve projeleri çeşitlendirilecek ve arttırılacaktır. Kırsal alana götürülen sağlık hizmetleri arttırılacaktır. Köye hizmet götüren kamu kuruluşları arasında koordinasyon geliştirilecek ve birbirleriyle uyumlu hizmet vermelerini sağlayacak entegre projeler uygulamaya konacaktır. Toprağın rasyonel kullanımı için gerekli düzenlemeler tarımsal araştırma kurumları ile birlikte yapılacaktır.

Ayrıca, kırsal alanda mahalli idare boşluğunu dolduracak ve otorite eksikliğini ortadan kaldıracak şekilde il özel idarelerinin yeniden teşkilatlandırılacağı; küçük köylerin güçlendirileceği, hizmet ve araştırmaların, kırsal alan planlama yönetimi çerçevesinde entegre kırsal kalkınma projeleri olarak düşünüleceği ifade edilmektedir.⁶⁰ Plana göre, yeniden belirlenecek köy yolları ağında öncelikle köy ve köy belediyesi merkezine ait yollarla bunları devlet ve il yollarına bağlayan yolların yapımı tamamlanacak, kırsal alanda mahalli hizmetlerin verimliliğini arttırmak için ilçe özel idarelerinin kurulması, küçük belediyeler ve köy idarelerinin güçlendirilmesi yönünde hazırlık çalışmaları sonuçlandırılacaktır.⁶¹

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000):

VII. Beş Yıllık Kalkınma Planında köye ve köylüye yönelik düzenlemelere ayrıntılı olarak yer verilmediği görülmektedir. Sadece planın kırsal altyapı başlığı altında, Köy Hizmetleri ve Tarım Reformu Genel Müdürlüklerince gerçekleştirilmekte olan arazi toplulaştırma hizmetlerinin uyumlu ve etkin şekilde yürütülebilmesi için bu hizmetlerin öngörülen Toprak Yasası içinde yer alması sağlanarak, yönetmelikler çerçevesinde yürütülmesi temin edilecektir denilmektedir.⁶²

VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005):

Kırsal kalkınma başlığı altında, kırsal alanda istihdamın artırılması, insan gücü kaynaklarının geliştirilmesi, kırsal nüfusun gelirini arttırıcı ekonomik faaliyetlerin desteklenmesi, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, etkili örgütlenme ve her düzeyde katılımçılık önem taşımakta denilmektedir. Plana göre, kırsal altyapı hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve etkinliğinin artırılmasında merkezi kamu kuruluşları, yerel yönetimler ve sivil toplum örgütlerinin eşgüdüm içerisinde çalışmaları sağlanacaktır.

Tarıma dayalı sanayi geliştirilerek paketleme, muhafaza etme ve pazarlama yöntemleri konusunda gerekli teknik destek verileceği, sulama projelerinin arazi

⁵⁹ V. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara, s. 158.

⁶⁰ VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara, s. 321-359.

⁶¹ VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s.320.

⁶² VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara, s. 161.

toplulaştırma ve tarla içi geliştirme hizmetleri ile birlikte yürütülmesine önem verileceği de ifade edilmektedir.⁶³

Planın kırsal altyapı başlığı altında, tarım alanlarının parçalanmasının, özellikle sulu tarım alanlarının tarım dışı kullanımının, işlemeli tarıma uygun olmayan alanlarda tarım yapılmasının önleneyeceği ve arazi toplulaştırma hizmetlerinin hızlandırılacağı belirtilmiştir. Tarımsal altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde ve yönetiminde faydalananların fikirsel, fiziksel ve mali katılımları sağlanarak yeni yatırımlara kaynak yaratılarak ve mevcut altyapının etkin kullanımı temin edilerek kamunun bu alandaki yükünün azaltılacağı ifadesine yer verilmektedir. Plana göre, yeterli ve sağlıklı içme suyu olmayan köyler içme suyuna kavuşturulacak, kırsal kanalizasyon şebekeleri çevre sağlığı açısından risk taşıyan yöreler ile turistik yörelerde yaygınlaştırılacaktır. Köy yollarının bakım, onarım ve kar mücadelesi çalışmalarının, bu hizmetlerden faydalanan köylerin katılımı ile veya kurdukları kooperatif, birlik ve diğer organizasyonlar tarafından yapılmasını sağlayacak düzenlemeler gerçekleştirilecektir.

Daha önceki planlarda bahsedilen köye hizmet götürme yöntemlerinin VI. ve VII. plan döneminde unutulduğu fakat VIII. plan döneminde tekrar benzer bir yöntemin gündeme geldiği görülmektedir. Buna göre, yerleşimleri elverişsiz köyleri kendi hudutları içinde uygun bir yere taşımak ve parçalanmış köyleri birleştirmek amacıyla imar planlı altyapısı hazırlanmış “cazibe merkezleri” oluşturulacaktır. Kırsal kesimin ekonomik yönden güçlendirilmesi için ise, kooperatif organizasyonlar altında teşkilatlanması sağlanacak ve kooperatifler teknik ve mali yönden desteklenecektir.⁶⁴

1960 Sonrası Hükümet Programlarında Köye Yönelik Politikalar

I. Gürsel Hükümeti programında⁶⁵, topraksız ve toprağı yetersiz çiftçiye dağıtımı gereken haklarının her türlü mani ve haksız tesirlerden kurtarılarak süratle ve adilane dağılımına çalışıldığı söylenmektedir.

I. Menderes Hükümeti programından VIII. İnönü Hükümeti programına kadar köye yönelik uygulamalar son derece teknik bir şekilde ele alınmış ve toprak reformu geri plana itilmiştir. VIII. İnönü Hükümeti programında⁶⁶ toprak reformunun yeniden düzenlenmesi için kanuni uygulamaya gidileceği tekrar gündeme getirilmektedir. VIII. İnönü Hükümeti programında ilk kez bahsedilen bir husus ise, zirai sigorta hazırlıklarına başlanacak olmasıdır. Bir diğer husus da, ilk kez VIII. İnönü Hükümeti programında mesken ve toprak konusunda ilgili bakanlıkların işbirliğinden bahsedilmesidir.

IX. İnönü Hükümeti programında⁶⁷ tarıma ve tarım kredisine yönelik düzenleyici çalışmalar yapılacağı, toprak reformu yapılacağı, köylere içme suyu götürüleceği söylenmektedir. IX. İnönü Hükümeti programında ilk kez köylülerin, köye götürülen hizmetlerde gönüllülüğünden bahsedilmekte, köy yollarının yapılmasında ve bakımında gönüllü olarak yardımcı olacak köylere öncelik tanınarak imkanlar sağlanacağı ifade edilmektedir.

X. İnönü Hükümeti programında⁶⁸ daha önceki pek çok hükümet programında olduğu gibi tarım ve toprak reformunun gerçekleştirileceği ifade edilmekte fakat, ilginçtir ki bu hükümet programında tarım reformunun temeli olarak sayılan unsurlar arasında büyük toprakların kamulaştırılıp topraksız çiftçiye dağıtılacağı ifadesi bulunmamaktadır. Bu

⁶³ VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yay., Ankara, s. 71.

⁶⁴ VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 185-186.

⁶⁵ I. Gürsel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁶⁶ VIII. İnönü Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁶⁷ IX. İnönü Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁶⁸ X. İnönü Hükümeti (25.12.1963-20.02.1965) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

hususun programda yer almamasından, yumuşatılmış bir toprak reformundan bahsettikleri sonucu çıkarılabilir. I. Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine denk gelen X. İnönü Hükümeti programında da kalkınma planı ile aynı doğrultuda, toplum kalkınması çalışmalarının hızlandırılacağı ve toplum kalkınmasının amacına ulaşması için kooperatifçilik anlayışının gelişmesinin teşvik edileceği belirtilmiştir. Köylüyü kalkındırmak için Köy İşleri Bakanlığının kurulduğu, köy yollarının yapılacağı, sağlık hizmetlerinin köylünün ayağına götürüleceği de ifade edilmiştir.

I. Beş Yıllık Kalkınma Planında toplum kalkınması programlarının işsizliğe çözüm getireceği, şehre göçü engellemek için tarım bölgelerinde tarımla ilgili olmayan alanlarda iş yaratmak için toplum kalkınması programlarının uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Ürgüplü Hükümeti programında⁶⁹ da tarımdaki fazla nüfusun sınai sektöre aktarılmasının düzenleneceği ifadesine yer verilmiştir. Bu politika, 1950'lerde yaşanan tarımda makineleşme ile yoğunlaşan köylerden şehre göçün önlenmesine yönelik bir ifade olarak görülebilir. Ayrıca, hükümet programında, toprak reformu kanun tasarısının en kısa zamanda Meclis'te görüşüleceği de belirtilmiştir.

I. Demirel Hükümetinin bir yılı, II. Beş Yıllık Kalkınma Planına denk gelmiştir. I. Demirel Hükümeti programında⁷⁰ da II. Beş Yıllık Kalkınma Planında olduğu gibi toplum kalkınması çalışmaları bir kenara bırakılmıştır. Oysa I. Beş Yıllık Kalkınma Planında toplum kalkınması programlarının 1967-1977 döneminde bütün köyleri kapsayacak şekilde uygulanacağı ifade edilmiştir. I. Demirel Hükümeti programında toplum kalkınması ile ilgili ifadeler bulunmamakla birlikte, köye yönelik ifadeler bulunmaktadır. Köylere yol, su, elektrik götürüleceği, modern tarım alet ve makinelerinin yeterince sağlanacağı ve bunların memlekette üretimine önem verileceği belirtilmiştir. Ayrıca, ilk kez I. Demirel Hükümeti programı ile gündeme getirilen bir konu, yeni Köy Kanununun Meclis'e sunulacağıdır.

II. Demirel Hükümeti programında⁷¹, I. Demirel Hükümeti programının aksine, köylüye yönelik ayrıntılı ifadeler bulunmamaktadır. Hükümet programında sadece, tarım sektöründe çalışanları kapsayacak şekilde sosyal güvenlik alanının genişletileceği ifade edilmiştir.

III. Demirel Hükümeti programında⁷², II. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile aynı doğrultuda, köye hizmet götüren kuruluşlar arasında işbirliğinin sağlanacağı, köy hizmetlerinin (yol, su vb.) yürütüleceği ve köylüye açılan zirai kredilerin verimli olmasının sağlanacağı belirtilmiştir. Ürgüplü Hükümeti programından beri I. ve II. Demirel Hükümeti programlarında değinilmeyen tarım reformu, III. Demirel Hükümeti programında yer bulmuştur.

I. Erim Hükümeti programının⁷³, toprak ve tarım reformu üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Toprak Reformu Ön Tedbirler Kanununun çıkarılacağı, tarım vergisinin koyulacağı, tarımda üretimin modernleştirileceği ve kadastro çalışmalarının hızlandırılacağı da I. Erim Hükümeti programında yer alan politika ifadeleridir.

I. Erim Hükümeti programında olduğu gibi toprak ve tarım reformu, II. Erim Hükümeti programında⁷⁴ da yer almaktadır. Programda, köy kalkınmasına önem verileceği belirtilmiş, ilk kez II. Erim Hükümeti programında kadastro mahkemesinin kurulmasının düşünüldüğü ifade edilmiştir.

⁶⁹ Ürgüplü Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷⁰ I. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷¹ II. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷² III. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷³ I. Erim Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷⁴ II. Erim Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

Melen Hükümeti programında⁷⁵, toprak ve tarım reformu kanun tasarısının Meclis'e sunulduğu, kadastro çalışmalarının hızlandırılacağı, köy kalkınmasına önem verileceği, halk-devlet ilişkilerinin geliştirileceği belirtilmiştir.

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine denk gelen Talu Hükümeti programında⁷⁶ da, daha önceki hükümet programlarında olduğu gibi toprak ve tarım reformu kanun tasarısının Meclis'te görüşüleceği ifade edilmiştir. Altyapı yatırımlarının diğer hizmetlerle birlikte götürüleceği ve çiftçilerin kooperatifleşmelerine önem verileceği belirtilmektedir. Talu Hükümetinin III. Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine denk gelmesine rağmen III. Beş Yıllık Kalkınma Planının "merkez köy" projesine ilişkin bir ifade Talu Hükümeti programında bulunmamaktadır.

I. Ecevit Hükümeti programında⁷⁷, köy kalkınması için önem taşıyan tarımın genel planlamasının ilmi şekilde yapılacağı, kooperatiflerin etkili duruma getirileceği belirtilmiştir. I. Ecevit Hükümeti programında köy-kentlerin kurulmasının amaçları şöyle ifade edilmiştir: "Köylerimiz çevresinde yeni iş ve kazanç imkanlarının açılması çağdaş uygarlık nimetlerinin yeterli sağlık ve eğitim kurumlarıyla ve her türlü kamu hizmetleriyle buralara ulaşması nüfusun büyük merkezlerde aşırı şekilde yoğunlaşmasının önlenmesi amaçlarına uygun olarak demokratik bir anlayış içerisinde köy-kentlerin kurulması yoluna gidilecektir".

III. Beş Yıllık Kalkınma Planında planlanan gelişme ve politikaların tarım ve toprak reformu, tarımda üretimin geliştirilmesi, kooperatifleşme, kredi ve pazarlama etrafında yoğunlaştığı belirtilmekte, bunu tamamlayan bir biçimde alt yapı ve sosyal hizmetlerin bir bütün halinde köye götürülmesi öngörülmektedir.⁷⁸

Irmak Hükümeti programında⁷⁹ da, III. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile aynı doğrultuda, tarım ve toprak reformu kanununun uygulanacağı, kooperatifleşmenin teşvik edileceği, kırsal gelişme merkezlerinin kurulmasının hızlandırılacağı şeklinde ifadeler yer verilmiştir.

IV. Demirel Hükümeti programında⁸⁰, köy kalkınmasına öncelik verileceği, tarıma dayalı sanayinin teşvik edileceği, tarım sigortasının oluşturulacağı, Köy Kanununun ve muhtarlar için bir kanunun çıkarılacağı belirtilmiştir.

II. Ecevit Hükümeti programında⁸¹, gelişme köylüden başlar anlayışıyla sınaileşmenin köye kadar ulaştırılacağı, demokratik kooperatifçiliğin teşvik dileceği, tarım sigortasının geliştirileceği, kentleşmenin kırsal alanlara kadar yaygınlaştırılacağı ifade edilmiştir. Yine bu hükümet programında da I. Ecevit Hükümeti programında olduğu gibi köy-kentler kurulacağı ifadesine yer verilmiştir.

V. Demirel Hükümeti programında⁸² da, köye götürülen hizmetlerin artırılacağı, köy-şehir farkının giderileceği, köy kanununun hazırlanacağı belirtilmektedir. III. Beş Yıllık Kalkınma Planında planlanan politikalardan olan tarım ve toprak reformu, kooperatifleşme ve hizmetlerin koordinasyonuna ilişkin ifadeler bu hükümet programında da yer almıştır.

Menderes Hükümeti öneminden itibaren hükümet programlarından çıkarılan "belli bir büyüklüğü aşan toprakların kamulaştırılacağı" fikrinin, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında uzun bir süreden sonra yeniden ifade edildiği görülmektedir. Yine, Ecevit Hükümetlerinin

⁷⁵ Melen Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷⁶ Talu Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷⁷ I. Ecevit Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁷⁸ III. Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 861.

⁷⁹ Irmak Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁰ IV. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸¹ II. Ecevit Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸² V. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

her hükümet programlarında ısrarla gerçekleştirileceğini söylediği köykent projesi, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile bir politika olarak ifade edilmiştir. IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında köylünün kalkınmasını sağlamak üzere dört araç kullanılacağı belirtilmektedir. III. Ecevit Hükümeti programı⁸³ da, bu dört araç -toprak reformu, demokratik kooperatifleşme, köylüye devlet desteği, köykentler- içermektedir.

Ecevit Hükümeti programı ile gerçekleştirileceği söylenen köykent projesinden VI. Demirel hükümeti programında⁸⁴ bahsedilmemiştir. IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında yer alan dört araçtan kooperatifçiliğin desteklenmesi ve köylüye devlet desteği hükümet programında yer almış toprak reformundan ise bahsedilmemiştir. Yine daha önceki Demirel hükümeti programlarında yer verilen köy kanununun çıkarılacağı ifadesine de yer verilmiştir.

Ulus Hükümeti programı⁸⁵, köye ve köylüye yönelik politikalar açısından oldukça zayıf görünmektedir. Öyle ki, IV. Beş Yıllık Kalkınma Planında öngörülen hususlardan çok azına Ulus Hükümeti programında yer verildiği görülmektedir. Bu hükümet programında, toprak ve tarım reformu kanununun hazırlanacağı, tarımın teşvik edileceği ifade edilmektedir.

I. Özal Hükümeti programında⁸⁶, V. Beş Yıllık Kalkınma Planına paralel olarak köy-şehir arasındaki altyapı farkının giderileceği ifade edilmiştir. Programda, tarım reformu yapılacağı belirtilmekte ama bu hükümet programında yer alan tarım reformunun içeriği Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yapılması düşünülen tarım reformundan farklıdır. Hükümet tarafından tarımda teknolojik gelişmenin ve iktisadi verimliliğin dikkate alınarak, çiftçi ailesi gelirinin aile başına ortalama milli gelir seviyesine yükseltilmesini öngören bir tarım reformunun yapılmasının faydalı bulunduğu ve tarım arazisinin miras yoluyla parçalanması sonucu çiftçinin topraktan kopmasını ve ekonomik verimliliğin azalmasını önlemek için tedbirler alınacağı bu hükümet programında ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi, ilk yıllardaki o büyük toprakların kamulaştırılmasına yönelik bir siyasi irade bu hükümet programında bulunmamaktadır.

II. Özal Hükümeti programında⁸⁷, Köy Kanunu'nun değiştirilerek mahalli idarelerin güçlendirileceği ve tarım arazisinin miras yoluyla parçalanmasının önleneceği belirtilmiştir. II. Özal Hükümeti programında V. Beş Yıllık Kalkınma Planında köye yönelik olarak ifade edilen hususlardan bahsedilmemektedir. Bu anlamda, II. Özal Hükümetinin köyleri gözardı ettiği söylenebilir.

Akbulut Hükümeti programı da⁸⁸, II. Özal Hükümeti programı ile benzerdir. Köy Kanununun değiştirilmesi dışında Akbulut Hükümeti programında köylüye yönelik politika ifadelerinden biri, tarım reformu kanunu çerçevesinde uygulamaların devam edeceği, diğeri de tarımsal kredilerin arttırılacağıdır.

Yılmaz Hükümeti programında⁸⁹, Köy Kanununun yeniden düzenleneceği, tarım reformu uygulamalarına devam edileceği ve şehirde olan her şeyin köye ulaştırılmasının hedef alınacağı belirtilmiştir.

VII. Demirel Hükümeti programında⁹⁰, tarıma dayalı sanayileşmenin hızlandırılacağı, yeni teknoloji kullanımının ve kooperatifçiliğin destekleneceği ileri sürülmüştür.

⁸³ III. Ecevit Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁴ VI. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁵ Ulus Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁶ I. Özal Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁷ II. Özal Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁸ Akbulut Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁸⁹ Yılmaz Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

I. Çiller Hükümeti programında⁹¹, kırsal kesimde yaşam şartlarının iyileştirileceği, muhtarın ve ihtiyar heyetinin yetkilerinin arttırılacağı ifadesi yer almıştır. II. Çiller Hükümeti programı⁹² ile ilk kez doğrudan gelir desteğinin uygulanacağından bahsedilmekte, Tarım Satış Kooperatif Birliklerinin özerkleştirileceği ve bunun için bir kanun çıkarılacağı ifade edilmektedir.

II. Yılmaz Hükümeti programında⁹³, köy yolları yapılıp, köylere içme suyu getirileceği belirtilmiştir. Tarım Satış Kooperatif Birlikleri ve doğrudan gelir desteği konusundaki ifadeler II. Çiller Hükümeti programındaki ifadelerle aynıdır.

Erbakan Hükümeti programı⁹⁴ da köye yönelik politikalar açısından II. Çiller ve II. Yılmaz Hükümeti programlarını anımsatmaktadır. Bu hükümet programında da Tarım Satış Kooperatif Birliklerinin özerkleştirileceği ve buna ilişkin bir kanun çıkarılacağı ifade edilmektedir. Bunların yanında, köy gelirlerini düzenleyen mevzuatın değiştirileceği ve köylere içme suyu götürüleceği de belirtilmiştir.

III. Yılmaz Hükümeti programında⁹⁵ da yine, Tarım Satış Kooperatiflerinin ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin demokratik bir katılıma kavuşturulacağını, kırsal alanda tarımda istihdamın arttırılacağını ileri sürüldüğü görülmektedir.

V. Ecevit Hükümeti programında⁹⁶ köye ve köylüye yönelik olarak yer alan ifadelerin, 1970'lerdeki Ecevit hükümeti programlarında yer verilen politika ifadelerinden daha yüzeysel olduğu görülmektedir. Bu hükümet programında, köy muhtarlarının yetki ve sorumluluklarının yeniden düzenleneceği, köylülerin kentlerdeki olanaklara sahip olmasının sağlanacağı, köy sınırları içinde denetimsiz yapılaşmaların önleneceği belirtilmiştir.

Gül Hükümeti programında⁹⁷, tarım sektörünün hem ekonomik hem de sosyal politikalar kapsamında ele alınacağı söylenmiş, bunun dışında köylüyü ilgilendiren bir ifadeye yer verilmemiştir.

Erdoğan Hükümeti programında⁹⁸ da köy hizmetlerinin il düzeyinde karşılanmasının ve alternatif ürün projesi ile üretimin iç ve dış pazar talebine göre yönlendirilmesinin sağlanacağı ifade edilmiştir. Erdoğan Hükümeti döneminde köyler açısından çok önemli bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. 03.07.2003 tarih ve 4916 sayılı "Çeşitli Kanunlarda ve Maliye Bakanlığının Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun"un 38. maddesinin a bendi ile, 18.3.1924 tarihli ve 442 sayılı Köy Kanununun 87.⁹⁹ maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Köy Kanununun 87. maddesiyle yabancıların köylerde mülk edinmesi yasaklanmıştır. Bu maddenin kaldırılması, yabancılara, köylerde istedikleri yerde ve istedikleri miktarda toprak edinme hakkını vermektedir. Birgen Keleş, 4916 sayılı kanun Meclis'te görüşülürken, "Bu yasayla, yabancı ülkede olan herkesin, her kişinin, yabancı ülke uyruğundaki her kişinin ve yabancı ülkelerde kurulan, o ülkelerin kanunlarına göre kurulan tüzel kişiliğe sahip her şirketin, Türkiye'de yatırım yapanları değil, orada olan, malı mülkü orada olan, işi gücü orada olan, Türkiye'ye bir katkıda bulunmayan her şirketin, Türkiye'nin her yerinde, en güzel, en stratejik yerlerde,

⁹⁰ VII. Demirel Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹¹ I.Çiller Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹² II.Çiller Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹³ II. Yılmaz Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁴ Erbakan Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁵ III. Yılmaz Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁶ V. Ecevit Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁷ Gül Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁸ Erdoğan Hükümeti Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

⁹⁹ 442 sayılı Köy Kanununun 87. maddesi şöyledir: T.C. tabiiyetinde bulunmayan gerek şahıslar, gerek şahıs hükmünde olan cemiyet ve şirketlerin köylerde arazi ve emlak almaları memnudur.

karşılıksız ve sınırsız arazi sahibi olması kabul edilmektedir”¹⁰⁰ diyerek sözkonusu kanunun 38. maddesinin bu nedenle reddedilmesini istemiştir.

Sonuç

Çok geniş bir tarihsel kesitin ele alındığı bu çalışmada, Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze kadar, köye ve köylüye yönelik politikalar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet’in kuruluşu ile aşarın kaldırılması köylünün sırtından büyük bir yük kaldırmıştır. Halk Partisinin, Türkiye’de tarımsal arazi mülkiyetinin dağılımı ve üretimin toplumsal örgütleniş biçimleri karşısında duyduğu rahatsızlık nedeniyle 1935 yılında kabul edilen yeni Parti Programında “Her Türk çiftçisini yeter toprak sahibi etmek, partimizin ana gayelerinden biridir” ifadesine yer vermesi ve Atatürk’ün çeşitli tarihlerde yaptığı topraksız çiftçinin topraklandırılması yönündeki açıklamaları sonucunda 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun çıkarıldığı görülmektedir. Fakat, bu kanun tam anlamıyla uygulanamamış, çoğunlukla devlete ait arazilerin topraksız çiftçilere dağıtılması sözkonusu olmuştur. 1950 tarihine gelindiğinde ise bu kanunun uygulanması yönünde bir irade kalmadığı söylenebilir. Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren uzun bir süre hükümet programlarında yerini alan “tarım ve toprak reformu”ndan, 1980 sonrası hükümet programlarında, büyük toprakların kamulaştırılarak topraksız çiftçilere dağıtılmasına yönelik bir içerikte söz edilmediği görülmektedir. Yine 1980’lere kadar, demokratik kooperatifleşme, köykent-merkez köy yaklaşımları, tarımsal kredi politikasının sürekli hükümet programlarında yer eden politikalar arasında olduğu görülmektedir.

1923-2004 tarihleri arasındaki hükümet programları incelendiği takdirde, 1980 sonrasında köye ve köylüye yönelik politika ifadelerinin iyice teknikleştiği, kültürel ve toplumsal boyuttan tamamen yoksunlaştığı görülmektedir. Bu durum, 1980 sonrası uygulanan serbest dış ticarete dayalı politikalar temelinde tarımın diğer sektörlere oranla geri plana itilmesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Gerek 1940 yılındaki Köy Enstitüleri hareketinin, gerekse 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun, köylüye yönelik önemli uygulamalar olduğu söylenebilir fakat, bu uygulamalar kısa bir süre içinde durdurulmuştur. Bu nedenle, Cumhuriyetten günümüze uygulanan politikaların eksik yönünün, bu şekilde başlanan faaliyetlerin sürdürülememesi ve köye yönelik diğer politikalarla aralarında bir eşgüdüm sağlanmamasının olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi, köy yerel yönetimi, “yalnızca köy yerleşmeleri içinde değil, bu yerleşim birimlerini çevreleyen kırsal alanın tümünü kapsayan bir alan yerel yönetimidir”.¹⁰¹ Bu nedenle hem köylerin hem de köyleri çevreleyen kırsal alanın kalkınabilmesi açısından köye götürülecek hizmetler ve hizmetleri götüren kuruluşlar arasında eşgüdüm sağlanarak planlı bir yaklaşımla faaliyetler gerçekleştirilmelidir. Ancak bu sayede, kırdan kente göç olayı yavaşlatılabileceği gibi, kentlerde yaşanan sorunların çözümü sağlanabilecektir.

¹⁰⁰ T. B. M. M. Tutanak Dergisi, 102. Birleşim 3.7. 2003, Dönem: 22 Cilt: 20 Yasama Yılı: 1.

¹⁰¹ Cevat Geray, “Köy Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, C:9, S:3, TODAİE Yay., Ankara, Temmuz 2000, s. 5.

KAYNAKÇA

- Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1969.
- Çetin, Türkan, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi" içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- Geray, Cevat, "Kırsal Alanda Değişme ve Yönetim", içinde **Yönetim Sosyolojisi**, Yay. Hazırlayan: Ömer Bozkurt, TODAİE Yay., Ankara, 1976.
- Geray, Cevat, **Belediye Kurulmasında Uyulacak Ölçütler ve Yöntem**, Türk Belediyecilik Derneği-Konrad Adenauer Vakfı Yay., Ankara, 2000.
- Geray, Cevat, **Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik**, Tuna Yay., Ankara, 1981.
- Geray, Cevat, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, TODAİE Yay., Ankara, 1974.
- Geray, Cevat, "Köy Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, C:9, S:3, TODAİE Yay., Ankara, Temmuz 2000.
- Kazgan, Gülten, "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme" içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- Keleş, Ruşen, **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, İmge Yay., Ankara, 1998.
- Keleş, Ruşen, **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yay., İstanbul, 1994.
- Kırsal Alanlarda Göçü Önlemenin Çareleri**, Türk Belediyecilik Derneği-Konrad Adenauer Vakfı Yay., Ankara, 1996.
- Köymen, Oya, "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları", içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- MEHTAP Raporu**, TODAİE Yay., Ankara, 1966.
- Ökçün, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923** (haberler- Belgeler – Yorumlar) Sermaye Piyasası Kurulu Yay. Yay. No: 59, Ankara, 1997.
- Sencer, Muzaffer, "Toprak reformu çabaları ve Tartışmaları" içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2000.
- Tütengil, Cavit Orhan, "1970'lerin Köy-Kent Projesi", içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- Tütengil, Cavit Orhan, "Köycülük Üzerine" içinde **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 1999.
- Tütengil, Cavit Orhan, **100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, Gerçek Yay., İstanbul, 1975.
- Yalçındağ, Selçuk, **İlçe Özel Yönetimi (Kırsal Yöreler İçin Yeni Bir Demokratik Yerel Yönetim Birimi Denemesi)**, TODAİE Yay., Ankara, 1977.
- 442 sayılı Köy Kanunu, R.G. Tarihi: 07.04.1924 - 68.
- 3803 Sayılı Köy Enstitüleri Kanunu, R.G. Tarihi: 22.04.1940, R.G. Sayı: 4491.
- <http://www.yerelnet.org.tr>, Erişim: 21.01.2004.
- T. B. M. M. Tutanak Dergisi**, 102. Birleşim 3.7. 2003, Dönem: 22 Cilt: 20 Yasama Yılı: 1.

HÜKÜMET PROGRAMLARI

- Okyar Hükümeti** (22.11.1924-03.03.1925) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- VI. İnönü Hükümeti** (04.05.1931-01.03.1935) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Bayar Hükümeti** (01.11.1937-11.11.1938) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Saydam Hükümeti** (25.01.1939-03.04.1939) Programı ve **I. Saraçoğlu Hükümeti** (09.07.1942-09.03.1943) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II. Saraçoğlu Hükümeti** (09.03.1943-07.08.1946) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Peker Hükümeti** (07.08.1946-10.09.1947) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Menderes Hükümeti** (22.05.1950-09.03.1951) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II. Menderes Hükümeti** (09.03.1951-17.05.1954) ve **III. Menderes Hükümeti** (17.05.1954-09.12.1955) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- IV. Menderes Hükümeti** (09.12.1955-25.11.1957) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Gürsel Hükümeti** (30.05.1960-05.01.1961) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- VIII. İnönü Hükümeti** (20.11.1961-25.06.1962) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- IX. İnönü Hükümeti** (25.06.1962-25.12.1963) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- X. İnönü Hükümeti** (25.12.1963-20.02.1965) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Ürgüplü Hükümeti** (20.02.1965-27.10.1965) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Demirel Hükümeti** (27.10.1965-03.11.1969) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II. Demirel Hükümeti** (03.11.1969-06.03.1970) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- III. Demirel Hükümeti** (06.03.1970-26.03.1971) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I. Erim Hükümeti** (26.03.1971-11.12.1971) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II. Erim Hükümeti** (11.12.1971-22.05.1972) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Melen Hükümeti** (22.05.1972-15.04.1973) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Talu Hükümeti** (15.04.1973-26.01.1974) Programı, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

- I.Ecevit Hükümeti** (26.01.1974-17.11.1974) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Irmak Hükümeti** (17.11.1974-31.03.1975) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- IV.Demirel Hükümeti** (31.03.1975-21.06.1977) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II.Ecevit Hükümeti** (21.06.1977-21.07.1977) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- V.Demirel Hükümeti** (21.07.1977-05.01.1978) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- III.Ecevit Hükümeti** (05.01.1978-12.11.1979) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- VI.Demirel Hükümeti** (12.11.1979-12.09.1980) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Ulus Hükümeti** (20.09.1980-13.12.1983) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I.Özal Hükümeti** (13.12.1983-21.12.1987) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II.Özal Hükümeti** (21.12.1987-09.11.1989) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Akbulut Hükümeti** (09.11.1989-23.06.1991) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Yılmaz Hükümeti** (23.06.1991-20.11.1991) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- VII.Demirel Hükümeti Programı** (21.11.1991-25.06.1993) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- I.Çiller Hükümeti** (25.06.1993-05.10.1995) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II.Çiller Hükümeti** (05.10.1995-30.10.1995) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- II.Yılmaz Hükümeti** (06.03.1996-28.06.1996) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Erbakan Hükümeti** (28.06.1996-30.06.1997) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- III.Yılmaz Hükümeti** (30.06.1997-11.01.1999) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- V.Ecevit Hükümeti** (11.01.1999-18.04.1999) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Gül Hükümeti** (18.11.2002-11.03.2003) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.
- Erdoğan Hükümeti** (14 Mart 2003-) **Programı**, <http://www.tbmm.gov.tr>, Erişim: 20.01.2004.

KALKINMA PLANLARI

- I. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) , DPT Yay., Ankara.
- II. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), DPT Yay., Ankara.
- III. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1978), DPT Yay., Ankara.
- IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983), DPT Yay., Ankara.
- V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989), DPT Yay., Ankara.
- VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994), DPT Yay., Ankara.
- VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000), DPT Yay., Ankara.
- VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005), DPT Yay., Ankara.